

A comparative analysis of the manifestation of aggressive behavior of girls in secondary schools and girls in the colony gave an opportunity to reveal the desire to achieve what is desired in life as a requirement of the time through aggression against others, which is the dominant statement of girls with significant shifts in development; in secondary school girls, aggression prevails because of the desire to achieve one's own goals, and in girls who are pupils of the colony - in order to realize the desire to dominate others, and this can be regarded as a compensatory reaction to unrealized, failure in the process of life; in girls with aggressive behavior, there is a greater lack of understanding of the reasons for their condition, a desire to dominate others, which they explain by external factors. A diagnostic study was conducted among school teenagers, which comprehensively covers the expression of aggressive behavior and its types. And, accordingly, a comparison of indicators obtained as a result of socio-pedagogical and psychological approaches, which clearly complement each other, was made. Examination of school teenagers revealed that a third of them have significant manifestations of aggressive behavior and this refers to verbal (verbal) aggressive behavior, negativism, irritability, psycho-emotional imbalance, physical aggression. Hostility, offensiveness, suspiciousness are present in more than half of the children, and physical aggression, irritation, verbal aggression are expressed in a fifth of those who were involved in the diagnostic examination. According to the psychological diagnosis, the fourth part of the children and the third part - according to the socio-pedagogical one, have no manifestations of aggressive behavior, while a significant group of children, according to the conducted examination, are in the risk group.

Key words: aggression; aggressiveness; aggressive behavior; teenagers; diagnostics; prevention; correction; socio-pedagogical influence.

УДК 378

Валентина Тюріна

Харківський національний університет внутрішніх справ

ORCID ID 0000-0003-2308-1977

Ірина Брецько

Мукачівський державний університет

ORCID ID 0000-0002-1321-7351

DOI 10.24139/2312-5993/2022.06/039-048

КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГУ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми виникнення і проявів агресивних реакцій у молодших підлітків та корекції їхньої агресивної поведінки. З'ясовано та охарактеризовано фактори, які впливають на виникнення агресивних реакцій у молодших підлітків, і визначено шляхи корекції агресивної поведінки у молодших підлітків. Проаналізовано підходи різних психологічних шкіл до трактування природи та детермінації агресії. На основі результатів кореляційного, факторного і кластерного аналізу виділено психологічний симптомокомплекс особливостей молодших підлітків, схильних до агресивної поведінки. Розроблено психолого-педагогічний тренінг кореляції агресивної поведінки молодших підлітків. Виявлено статистичну вірогідну наявність позитивної динаміки в експериментальній групі після тренінгу за більшістю показників.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, агресивні реакції, психологічний симптомокомплекс, корекція агресивної поведінки, психолого-педагогічний тренінг, молодші підлітки.

Постановка проблеми. Значні зміни, що відбуваються у житті нашої країни і всього нашого суспільства, сполучаються з багатьма труднощами в економічній, політичній, соціальній, а також й в етико-психологічній і педагогічній сферах. Особливо гострі проблеми стосуються підростаючого покоління. Останніми роками зросли показники підліткової і навіть дитячої злочинності, а також відхилення в емоційному здоров'ї дітей і підлітків. Багато школярів відзначаються підвищеною чутливістю, надмірною нервозністю та гарячковістю, вразливістю та емоційною неврівноваженістю. Але найбільше непокоять батьків, психологів, педагогів, громадськість, соціальних працівників та працівників поліції такі прояви поведінкової активності дітей і підлітків як агресивність, цинізм, жорстокість, духовна спустошеність, відчуженість. Стрімке зростання рівня агресивності багатьох дітей і підлітків є однією з найбільш актуальних проблем сьогодення.

Аналіз наукової психологічної та педагогічної літератури показав, що означена проблема останнім часом викликає все більший інтерес дослідників і практиків, про що свідчить стрімкий ріст кількості досліджень і публікацій з питань агресії, конфліктності і насильства.

Аналіз актуальних досліджень. Вітчизняні й закордонні дослідники вивчали особливості агресивної поведінки осіб різних вікових груп (Г.М. Анреєва, О.Б. Бовть, К. Бютнер, М. Дерешкявічус, Л. Йовайшла, Л.М. Семенюк, В.О. Тюріна, І.О. Фурманов та інші), проблеми агресивності у зв'язку з емоціями (В.К. Вілюнас, Т. Дембо, Д. Зельман, К. Ізард, Я. Рейковський та інші), у зв'язку з конфліктами (Г.С. Васильєва, М.Д. Левітов, М.С. Неймарк та інші), з фрустрацією (А. Бандура, Д. Доллард, М. Мауєр, І. Міллер, Р. Сієре та інші). Низку праць присвячено дослідженням взаємозв'язку агресивності з тривожністю, невротизмом, окремими особливостями нервової системи, а також вивченню агресивних проявів у осіб з патопсихологічними відхиленнями (І.В. Жданова, О.Ф. Кенберг, Л. Пожар, О.В. Серебритьська та інші) й агресивних дій криміногенного характеру (Н.В. Алікіна, І.Б. Бойко, С.В. Кудрявцев та інші).

Сучасна педагогічна практика свідчить про те, що з агресивними проявами у поведінці дітей стикаються вже вчителі початкової школи і навіть вихователі дитячих садків. Велика кількість наукових досліджень присвячена вивченню особливостей агресивної поведінки підлітків.

Але, не зважаючи на ґрунтовність означених досліджень, питання, що пов'язані з агресивними реакціями сучасних дітей і

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2022, № 6 (120)
підлітків і необхідністю корекції їх агресивної поведінки потребують проведення низки додаткових досліджень.

Мета статті полягає в з'ясуванні факторів, які впливають на виникнення агресивних реакцій у молодших підлітків, і визначенні шляхів корекції агресивної поведінки у молодших підлітків.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс методів і психодіагностичних методик: анкетування, метод експертних оцінок, метод тестування (модифікований опитувальник Басса-Даркі, адаптований варіант тесту особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна), проєктивні методики.

Обробка одержаних результатів здійснювалась за допомогою ЕОМ із застосуванням математико-статистичних методів, у тому числі кореляційного, кластерного і факторного аналізу.

Надійність і вірогідність результатів дослідження та сформульованих висновків забезпечується методологічною обґрунтованістю теоретичних положень дослідження; використанням комплексу методів, що адекватні меті та завданням дослідження, а також особливостям контингенту досліджуваних; репрезентативністю вибірки; коректним застосуванням методів математичної і статистичної обробки та оцінювання експериментальних результатів. Про надійність одержаних даних свідчать також стійкість і повторюваність результатів.

Виклад основного матеріалу. Результати аналізу наукової психолого-педагогічної літератури свідчать про те, що існують різні підходи до трактування понять «агресивність», «агресія», «агресивна поведінка», до трактування природи і детермінації агресії та агресивності. Дослідники по-різному класифікують ці підходи. Так, А.О. Реан виокремлює еволюційно-генетичний і етико-гуманістичний підходи. В. Холлічер виділяє психоаналітичний й біогенетичні концепції. Л.М. Семенюк пише про психоаналітичний, фрустраційний і біхевіористичний підходи. О.Б. Бовть аналізує і систематизує підходи до розгляду природи агресії у такій класифікації: біологічні (Р.Ардрі, К.Лоренц, Р.Барач та ін.), фізіологічні (Ф.Ервін, П.Карлі, В.Марк, Л.Мойер та ін.), психологічні (А.Адлер, Г.Зільман, Р.Лазарус та ін.), соціальні (А.Бандура, Р.Берон, Р.Уолтерс та ін.), ситуаційні (Р.Кратчфілд, А.Реан та ін.). Але природу агресивності не можна пояснювати дією чинників якогось одного типу. Кожний прояв агресивності детермінується, як правило, складною взаємодією цих чинників, а також зумовлюється факторами певної ситуації (Бовть, 2001).

Значну роль у визначенні шляхів корекції агресивної поведінки відіграє з'ясування чинників, які сприяють виникненню агресивних реакцій у дітей.

До факторів, які впливають на прояви агресивності можна віднести такі: політичну і соціально-економічну організацію суспільства; норми поведінки, що задаються соціальними умовами; фізичні умови навколишнього середовища; наявність психічних і соматичних захворювань.

Важливу роль у виникненні агресивних реакцій у молодших підлітків відіграють характер і система виховання; вплив комп'ютерних ігор та засобів масової інформації; умови мікросередовища; індивідуально-психологічні та вікові особливості дитини (Тюріна, 2001).

Проведений теоретичний аналіз дозволив дійти таких висновків:

- Кожний окремий прояв агресивної реакції детермінований, як правило, складною взаємодією фізіологічних, біологічних, психологічних та соціальних чинників; вагому роль у зародженні і формуванні готовності до агресії та її реалізації відіграють ситуативні фактори.

- Провідними чинниками, що сприяють виникненню агресивних реакцій у дітей молодшого підліткового віку, є характеристики спрямованості і самосвідомості особистості (неадекватна самооцінка і рівень домагань, низький рівень сформованості моральних уявлень), індивідуально-психологічні (високий рівень особистісної тривожності, емоційна нестабільність, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків, низький рівень розвитку інтелекту) та соціально-психологічні (низький рівень соціальної адаптації, статус дитини у групі однолітків, несприятливий емоційний клімат в сім'ї) передумови функціонування особистості, які можна об'єднати у відповідний симптомокомплекс особливостей молодших підлітків, схильних до агресивних реакцій і агресивної поведінки.

На першому етапі у дослідженні взяли участь 274 молодших підлітки. У дослідженні взяли участь як експерти 38 вчителів. Основним завданням цього етапу було виявлення контингенту дітей, які у той чи інший спосіб проявляють агресивні тенденції у поведінці. З цією метою використовувалися анкетування експертні оцінки вчителів та психодіагностичні методики.

За результатами першого етапу дослідження група молодших підлітків (274 особи) була поділена на чотири підгрупи за двома критеріями – рівень агресивності за результатами тестування (тест Басса-Даркі) та наявність агресивних реакцій у реальній поведінці: I – 49 осіб

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2022, № 6 (120) (17,8%) з високим рівнем агресивності (за тестом Басса-Даркі), які, однак, не проявляють агресивних дій у реальній поведінці (за результатами опитування педагогів); II – 76 осіб (28,2%), які проявляють відкриті агресивні реакції у поведінці, але за результатами тестування мають середні або низькі показники рівня агресивності; III – 43 особи (15,8%), які мають високі показники рівня агресивності за результатами тестування і проявляють агресивні дії у поведінці; IV – 104 особи (38,2%) – діти, які не виявляють схильності до агресивних форм поведінки у повсякденному житті й мають за результатами тестування середні або низькі показники рівня агресивності. У подальшому дослідженні ми вважали агресивними дітей I та III підгруп (експериментальна група – 92 особи) і неагресивними – дітей IV підгрупи (контрольна група – 104 особи).

Протягом другого етапу дослідження було проаналізовано індивідуально-особистісні та соціально-психологічні показники. Виявлено ряд суттєвих відмінностей агресивних дітей (у порівнянні з неагресивними): низький рівень соціальної адаптації (коефіцієнт GCR – 37,3% - 43,1%); високий рівень особистісної тривожності (у 57,4%); домінуючий тип реакцій – «з фіксацією на задоволенні потреб» (NP – у 41,1%), у плані спрямованості – екстрапунитивні реакції (E – у 64,4%); неадекватний рівень домагань (завищений у 38,2%, занижений у 18,6%); неадекватна самооцінка (завищена у 38,1%, занижена у 20,1%); переважні соціометричні статуси – «зірки» (21,2%) й ті, кому віддають перевагу» (22,1%) та «нехтуванні» (21,7%); емоційна нестабільність (у 57,9%); переважний тип темпераменту – холеричний (у 36,1%); низький рівень суб'єктивного контролю (52,9% агресивних дітей екстернального типу); переважними є середній (у 61,8%) та низький (у 38,8%) рівні розвитку логічного інтелекту; низька успішність у навчанні, низький рівень сформованості навичок соціальної взаємодії (у 41,5%); низька здатність до прогнозування наслідків своєї поведінки (у 22,1%); низький рівень сформованості моральних уявлень (у 35,4%); низький рівень сформованості самоконтролю (у 43,6%).

Крім того, 34,2% агресивних дітей виховується у неповних сім'ях; найбільший відсоток агресивних дітей походить з сімей торгових працівників, будівельників та робітничо-заводських сімей; у 33,9% сімей, у яких виховуються агресивні молодші підлітки, панує несприятливий емоційний мікроклімат.

На третьому етапі дослідження було проаналізовано всі розглянуті вище показники з метою виділення найбільш значущих з точки зору їх

впливу на рівень агресивності молодших підлітків. Для цього було використано методи багатомірного статистичного аналізу – кореляційний, факторний і кластерний аналіз.

На основі кореляційного, кластерного та факторного аналізу було виділено комплекс показників, які мають найбільш значущий вплив на рівень агресивності дітей молодшого підліткового віку. Ці показники можна об'єднати у такі групи:

1. Характеристики спрямованості і самосвідомості особистості: низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватна самооцінка, неадекватний рівень домагань.

2. Індивідуально-психологічні передумови функціонування особистості: високий рівень особистісної тривожності, емоційна нестабільність, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки, несформованість функцій прогнозування наслідків своєї поведінки.

3. Соціально-психологічні передумови реалізації спрямованості: специфічний характер статусу дитини в колективі однолітків, низький рівень соціальної адаптації, несформованість навичок соціальної взаємодії, несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї.

Означені характеристики дітей даної вікової групи є детермінантами їх агресивних проявів у поведінці.

Одержані емпіричні дані дали підстави вважати, що своєчасне здійснення цілеспрямованого корекційного впливу на структурні компоненти означеного вище симптомокомплексу дозволить знизити кількість та гостроту агресивних реакцій молодших підлітків. Але корисні вміння і навички не виникають самі по собі. Цього треба навчатися. Одним з перспективних та ефективних методів формування умінь та навичок є тренінг.

Тренінг є одним з методів, що застосовується як у психотерапії, так й у психокорекції і педагогіці. Але тренінгову роботу не можна звести тільки до навчання, тому що когнітивний компонент не завжди є у тренінгу головним, а може й взагалі бути відсутнім. Найбільш цінним для учасників тренінгу є отримання, перш за все, емоційного досвіду (Тюріна, 2003)

Психологічний тренінг дуже тісно стикається з розвивальним навчанням у широкому розумінні слова. У тренінгу можуть вживатися психотерапевтичні, корекційні та навчальні методи. Термін "тренінг" має використовуватися не для позначення методів навчання, а для позначення методів розвитку здібностей до навчання або до оволодіння

будь-яким складним видом діяльності, зокрема спілкуванням або раціональною поведінкою. Крім того, тренінг це не тільки метод розвитку здібностей, а й метод розвитку різноманітних психічних структур та особистості в цілому. Усе зазначене робить тренінг багатофункціональним методом як навчання, так і формування якостей особистості дитини, що дозволяє використовувати його як засіб формування корисних стереотипів поведінки, як засіб здійснення роботи з корекції та профілактики формування агресивної поведінки у дітей та підлітків.

Проаналізувавши, з урахуванням результатів проведеного психодіагностичного дослідження, основні причини і фактори, що сприяють виникненню агресивних реакцій у дітей молодшого підліткового віку, нами було розроблено програму психолого-педагогічного тренінгу, метою якого була корекція агресивної поведінки учнів п'ятих-шостих класів. Програму було апробовано у середній загальноосвітній школі № 55 м. Харкова протягом 2015/2016 – 2018/2019 навчальних років.

При розробці цієї програми враховувалися такі основні принципи: принцип комплексного підходу до психокорекційної діяльності; принцип здійснення корекції в діяльності, у контексті соціальної взаємодії; принцип нормативності розвитку, що передбачає постійне порівняння індивідуальних властивостей дітей з віковою нормою та врахування закономірностей вікового розвитку; випередження у корекційній роботі, тобто врахування зони найближчого розвитку; принцип системності у розвитку психічної діяльності (відповідно і корекція агресивності дітей має здійснюватися системно); принцип врахування провідного виду діяльності (для молодших підлітків – це навчання, тому ігрові вправи, що використовувалися, мали навчальний характер).

Основними завданнями тренінгу були такі: навчання підлітків конструктивних форм поведінки, формування навичок самоконтролю та саморегуляції своїх емоційних станів, зняття надмірного напруження і тривожності, розширення спектру емоційного реагування та умінь конструктивної соціальної взаємодії.

Тренінг будувався на основі використання активних (оволодіння техніками ауторелаксації і саморегуляції для стримування і зняття агресивних імпульсів, використання рухливих ігор і вправ). когнітивних (формування у дітей здатності до аналізу ситуації, своїх переживань, до логічного пошуку шляхів розв'язання конфліктів неагресивними методами) та поведінкових або біхевіоральних (рольове розігрування критичних життєвих ситуацій, навчання дітей конструктивних форм

поведінки, альтернативних агресивній) способів корекції. Така побудова тренінгу зумовила і вибір методів і прийомів роботи: бесіди, рольове програвання моделей бажаної поведінки в різних життєвих ситуаціях, етюди, фізичні вправи та рухливі ігри, техніки ауторелаксації, образотворча діяльність.

Порівняння одержаних результатів в експериментальній і контрольній групах до і після проведення тренінгу свідчить про вірогідну наявність позитивної динаміки в експериментальній групі.

Найбільш значуща позитивна динаміка спостерігається стосовно непрямой (29,1%) і вербальної (33,4%) агресії, що підтверджує доцільність навчання молодших підлітків когнітивних способів стримування агресивних імпульсів. Зниження показників індексу агресивності та рівня фізичної агресії виявлено у 15,2% і 18,6% дітей відповідно. Здатність до самоконтролю покращилась у 19,3%, до прогнозування наслідків своєї поведінки – у 23,4% дітей. Також проведений тренінг позитивно вплинув на такі суттєві особистісні характеристики молодших підлітків як рівень домагань і самооцінка.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Теоретичний аналіз проблеми показав, що для молодших підлітків, схильних до агресивних форм реагування, характерною є сукупність специфічних особливостей, які можна об'єднати у відповідний симптомокомплекс, а спеціально організована робота у рамках психолого-педагогічного корекційного тренінгу, орієнтованого на структурні елементи означеного симптомокомплексу, дозволить корегувати агресивну поведінку молодших підлітків.

Застосування психодіагностичного комплексу, розробленого для вивчення особливостей агресивності та пов'язаних з нею параметрів, дозволило дослідити та проаналізувати основні характеристики, що притаманні підліткам з високим рівнем агресивності.

Кореляційний, факторний і кластерний аналіз дозволив виділити найбільш значущі параметри і фактори, пов'язані з агресивністю. Це дозволило розкрити зміст симптомокомплексу особливостей молодших підлітків, які схильні до агресивних реакцій у поведінці. Означений симптомокомплекс являє собою сукупність характеристик самосвідомості й спрямованості особистості. Здійснення психокорекційної роботи шляхом проведення психолого-педагогічного тренінгу з молодшими підлітками, схильними до агресивних реакцій, дозволило вірогідно покращити значення показників фізичної, вербальної та загальної агресивності, прогнозу наслідків своєї поведінки та показників самоконтролю.

Результати дослідження свідчать, що профілактичні і корекційні заходи мають здійснюватися водночас у трьох напрямках: робота зі школярами, з їхніми педагогами і батьками.

Психокорекційна робота в рамках тренінгової групи не знімає вплив таких факторів, як психологічний і моральний клімат у сім'ї; фізичні та соціально-психологічні умови мікросередовища; система сімейного і шкільного виховання. Тому перспективним напрямом дослідження є розробка цілісної системи психологічної і педагогічної роботи щодо профілактики і корекції особистісних відхилень, яка має охоплювати всіх учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бовть О.Б. (2001). *Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів* (дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07). Київ (Bovt, O.B. (2001). *Aggressive reactions and ways of their correction in younger schoolchildren* (PhD thesis). Kyiv)
- Тюріна В.О. (2001). Агресивність підлітків як психолого-педагогічна проблема. *Сучасні проблеми професійної підготовки фахівців: методичний аспект*: Зб. наук.праць. (сс. 189-198). Київ: Наук. Світ. (Tyurina V.O. (2001). *Adolescent aggressiveness as a psychological and pedagogical problem. Modern problems of professional training of specialists: methodical aspect*: Collection. scientific works (pp. 189-198). Kyiv: Nauk. World)
- Тюріна В.О. (2007). Підготовка курсантів до профілактики міжособистісних конфліктів засобами тренінгу. *Психологические тренинговые технологии в правоохранительной деятельности: научно-методические и организационно-практические проблемы внедрения и использования, перспективы развития*: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Донецьк: ДЮІ. (сс. 17-22) (Tyurina V.O. (2007). *Training cadets to prevent interpersonal conflicts by means of training. Psychological training technologies in law enforcement activities: scientific-methodical and organizational-practical problems of implementation and use, development prospects: Materials of the international scientific-practical conference*. (pp. 17-22). Donetsk: DUI)

SUMMARY

Tyurina Valentyna. Correction of aggressive behavior of younger teenagers by means of training.

The article substantiates the relevance of the problem of the emergence and manifestation of aggressive reactions in younger adolescents and the correction of their aggressive behavior. Factors that influence the occurrence of aggressive reactions in younger adolescents have been identified and characterized. The approaches of different psychological schools to the interpretation of nature and determination of aggression, including biological, psychological, physiological, social and situational, are analyzed. The main factors determining the aggressive reactions of younger teenagers are considered: the nature and system of upbringing of the microenvironment, the influence of mass media and computer games, age and individual-personal characteristics. The methodology and results of a psychological and pedagogical study aimed at identifying the psychological characteristics of younger adolescents with a high level of aggressiveness are presented. Based on the results of correlation, factor

and cluster analysis, a psychological symptom complex of features of younger adolescents prone to aggressive reactions was identified; its structure and content are described. In the structure of the selected symptom complex of the characteristics of younger adolescents prone to aggressive manifestations, the following components are indicated: the characteristic of orientation and self-awareness of the personality (a low level of moral formation is presented, inadequate self-esteem, inadequate level is claimed); individual psychological prerequisites for personality functioning (high level of personal anxiety, emotional instability, low level of intellectual development, unformed skills of self-control of behavior, unformed functions of forecasting the consequences of behavior); socio-psychological prerequisites for the realization of personality orientation (specific nature of the child's status in the group of peers, low level of social adaptation, violation of the functions of social interaction, unfavorable emotional climate in the family). Taking into account the structural components of the symptom complex, a psychological and pedagogical training for the correction of aggressive behavior in younger adolescents was developed and tested. The main objectives of the training were teaching children constructive forms of behavior, developing their skills of self-control and self-regulation of their emotional states, relieving excessive stress and anxiety, expanding the range of emotional response and skills of constructive social interaction. The training was based on the use of active, cognitive and behavioral (behavioral) methods of psychological and pedagogical correction. The following methods of psychological and pedagogical correctional work were used: conversations, sketches, role-playing of models of desirable behavior in various life situations, physical exercises and outdoor games, visual activity, auto-relaxation techniques. An assessment of the effectiveness of the developed training was carried out. Revealed mathematically significant differences between the experimental and control groups after training for most indicators. Key words: aggression, aggressiveness, aggressive behavior, aggressive reactions, psychological symptom complex, correction of aggressive behavior, psychological and pedagogical training, younger teenagers. An assessment of the effectiveness of the developed training was carried out. Revealed mathematically significant differences between the experimental and control groups after training for most indicators. The results of the study indicate that preventive and corrective measures should be carried out simultaneously in three directions: work with schoolchildren, with their teachers and parents. Psychocorrective work within the training group does not remove the influence of such factors as the psychological and moral climate in the family; physical and socio-psychological conditions of the microenvironment; system of family and school education. Therefore, a promising direction of research is the development of a complete system of psychological and pedagogical work on the prevention and correction of personal deviations, which should cover all participants in the educational process.

Key words: *aggression, aggressiveness, aggressive behavior, aggressive reactions, psychological symptom complex, correction of aggressive behavior, psychological and pedagogical training, younger teenagers.*